

De rechter en verborgen privaatrecht

Hoe kunnen rechters in een te beslissen casus op de hoogte raken van een norm of regel waarvan het bestaan niet gekend of zelfs maar vermoed *kán* worden? De vraag stellen is haar beantwoorden: dat kan niet. Toch gaat het in de dagelijkse praktijk van het privaatrecht om hoger geldend recht wanneer de norm of regel een Europese origine heeft. De rechtspraktijk kijkt daarom aan tegen een probleem van formidabele omvang: hoe het geldende recht te kennen? Hoe, om te beginnen, te weten dát het er is?

1. Inleiding

De taak van de rechter staat onder druk en dat is niet verwonderlijk in een rechts- en staatsorde die ingrijpend verandert. De rechter is 'actor' geworden in verschillende rechtsordes: nationaal, Europees, internationaal. Hij moet zich verstaan met rechters van andere EU-lidstaten en met de Europese hoven.¹

¹ Zie, met verdere literatuur, bijv. J. Krommendijk, 'It takes two to tango. De prejudiciële verwijzingsdans tussen het Europees Hof van Justitie en nationale rechters', *Trema* 2017, p. 10-16; M.A. Loth, 'De hoogste nationale rechter en de Europese hoven. Naar een systeem van checks-and-balances tussen gerechten?', *TCR* 2015, p. 124-129; H.J. van Harten, 'Wat doet de Nederlandse rechter met het Europees recht?', *Trema* 2013, p. 121-127; H.J. van Harten, *Autonomie van de nationale rechter in het Europees recht. Een verkenning van de praktijk aan de hand van de Nederlandse Europeesrechtelijke rechtspraak over de vestigingsvrijheid en het vrijedienstenverkeer* (diss. UvA), Den

Toepasselijke normen kunnen afkomstig zijn van nationale of supranationale organisaties, al dan niet met een 'democratische grondslag'.² In dit krachtenveld zorgt vooral het recht van

Haag: Boom Juridische uitgevers 2011, ook te kennen via DARE (Digital Academic Repository).

² In breder, transnationaal of supranationaal verband is het verschijnsel dat 'normen van alle kanten komen' eveneens bekend; vgl. bijv. A.J. Akkermans, 'Beter recht door herziening van ons beeld van de herkomst van rechtsnormen', *NTBR* 2011/72; T.F.E. Tjong Tjin Tai & M.A. Loth, 'Wat niet weet, dat niet deert? Over de reikwijdte van het beginsel "eenieder wordt geacht de wet te kennen" in het hedendaagse recht', in: *Preadviezen 2014 Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2014, p. 353-395; M.A. Loth, 'Hoe raar zijn die juristen eigenlijk? Naar een pluriforme rechtswetenschap in een transnationale context', *NJB* 2014/1272, p. 1738-1741 en uitgebreid: Asser/Vranken Algemeen deel**** 2014.

Europese origine voor spanning. De realiteit is namelijk, enerzijds,³ dat het geldende recht niet goed of volledig gekend kan worden. Het privaatrecht van Europese origine herschrijft het als 'nationaal recht' begrepen (privaat)⁴ recht van binnenuit en heeft dit al grotendeels herschreven. Dit 'Europees privaatrecht' bevat bijzonder veel bronnen die normen en regels – geldend recht – voortbrengen. Die bronnen bevinden zich echter veelal in grotten waarin geen vuur brandt, in een donkere, kilometers hoge, op het noorden liggende bergwand die 'Europees recht' wordt genoemd. Juristen – rechters – kunnen dus niet weten dat die bronnen er zijn. Anderzijds geldt als realiteit dat beslissingen in concrete zaken moeten worden genomen, waarbij de norm geldt dat het geldende recht geacht wordt juist wél bekend te zijn. In een normatieve opvatting van het recht behoren de normen met de hoogste gelding gekend en toegepast te kunnen worden. De rechterlijke macht staat voor de dagelijkse taak dit verborgen 'Europees privaatrecht' toe te passen.⁵ Ook geldt als realiteit dat dagelijks recht gesproken wordt in een – overwegend – nationale context. De interpretatie en uitlegging van regels van Europese origine, die in de juridische wereld in overwegende mate nog als 'buitenlands' worden gezien,⁶ geschiedt ook voornamelijk in die nationale context.

In dit krachten- en spanningsveld maakt de hoge mate van verborgen recht ons rechtsbestaan bepaald ingewikkeld.⁷ Een verschijnsel als dat van de nationaal Europeesrechtelijke precedentes, dus van rechters die niet altijd zelf het geldende en toepasselijke recht van Europese origine opzoeken, maar aansluiten bij hetgeen de eigen nationale collega's daarover eerder al hadden besloten,⁸ wordt nog prangender wanneer die collega's mogelijk ook niet eens het bestaan van geldend recht hadden kunnen vermoeden. Denken over verborgen privaatrecht heeft ook grote consequenties voor bijvoorbeeld de theorie van de ambtshalve toepassing. Hoe immers dient een rechter zich het hoofd te breken over de verplichting tot ambtshalve toepassing, wanneer hij niet eens kán weten dat de mogelijk ambtshalve toe te passen regels bestaan? En hoe hierover te denken wanneer hij – blijkens een later oordeel van

het Europees Hof van Justitie (HvJ EU) – wel geacht werd van die geldende regels op de hoogte te zijn?

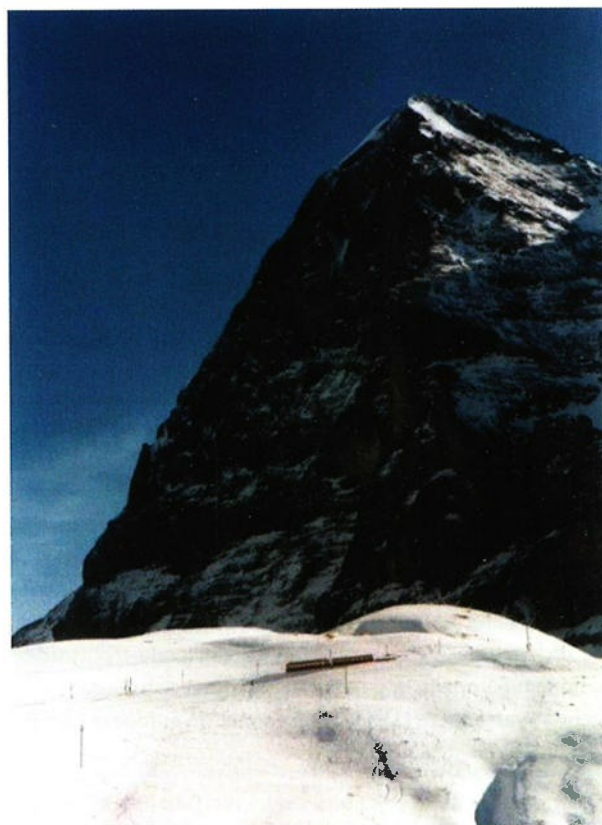
In het navolgende zal eerst kort uiteengezet worden waarom gesproken moet worden van verborgen privaatrecht. Daarna zullen kort enkele mogelijke oplossingsrichtingen voor de rechterlijke werkzaamheid aangestipt worden. Het doel van deze bijdrage is te wijzen op de noodzaak om als juridische wereld dit verborgen privaatrecht onder ogen te zien. Het belang hiervan zal namelijk éérs (h)erkend moeten worden, alvorens gedacht kan worden aan oplossingen of oplossingsrichtingen.

2. De noordwand van het privaatrecht

Wie voor de noordwand van de Eiger (een berg in de Zwitserse Alpen) staat – drie kilometer hoog en minstens ook zo breed – kan met een verrekijker naar de vele aanwezige grotten zoeken, maar hij zal er hoogstens een, misschien twee ontdekken. Zo is het ook met het privaatrecht van Europese origine. Het is onttrokken aan het oog en ook als men het zoekt, blijft het meeste verborgen. Drie aspecten van verborgenheid.⁹

2.1 Andere locatie of onderdeel van nationaal recht?

Het recht van Europese origine is van een hogere orde en te vinden in bronnen die zich slechts ogenschijnlijk buiten de bepalingen van nationaal recht bevinden (bijvoorbeeld)¹⁰

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mh_eigernordwand_winter.jpg

- 3 J.H.M. van Erp, *Europees privaatrecht: postmoderne dilemma's en keuzen. Naar een methode van adequate rechtsvergelijking* (oratie Maastricht), Deventer: Kluwer 1998, beschrijft dit spanningsveld.
- 4 Dit artikel gaat in op het privaatrecht, omdat het verschijnsel van het verborgene daar het sterkste speelt. In het bestuursrecht wordt de aanwezigheid van het recht van Europese origine al veel meer als geïntegreerd onderdeel van het dagelijkse acquis gezien en benaderd. Instructief is de studie van F.H. van der Burg & W.J.M. Voermans, *Unierecht in de Nederlandse rechtsorde* (Mastermonografieën Staats- en bestuursrecht), Deventer: Wolters Kluwer 2015.
- 5 Zie bijv. H.J. van Harten, 'Who's afraid of a true European judicial culture? On judicial training, pluralism and national autonomy', *Review of European Administrative Law* 2012, p. 131-152.
- 6 Zie hierover R. Westrik, 'Een kenprobleem in het privaatrecht', *WPNR* 2017/7151, p. 408-415.
- 7 Zie uitgebreider het onderzoek, neergelegd in R. Westrik, *Verborgen privaatrecht*, Zutphen: Paris 2016, tevens verschenen als *Hidden Civil Law*, Zutphen: Paris Legal Publishers 2016.
- 8 Van Harten, *a.w.* (2011). Zie ook Van Harten, *a.w.* (2013) en R. Barents, 'Enkele kanttekeningen bij de autonomie van de nationale rechter in het Unierecht', *Trema* 2013, p. 128-132.

9 Zie uitgebreider Westrik, *a.w.* (2016).

10 Zie ook hierna bij voetnoot 12.

verordening, richtlijn, VWEU, rechtspraak HvJ EU). Daarmee bevindt het zich echter *niet* buiten het nationale recht, als recht dat 'doorwerkt' in het nationale recht, waarbij moet worden afgewacht wanneer doorwerking aan de orde is. Evenmin is sprake van een 'laag' daarboven in termen van 'meerlagigheid'. De geldende regels die afkomstig zijn uit het 'Europese recht', maar óók de bronnen van die regels zijn *onderdeel* van het geldende, nationale recht van de lidstaten. Zodra het aankomt op het vinden en toepassen van geldend recht, heeft de jurist met dat geldende recht en met die bronnen te maken en zal hij deze moeten kennen, moeten *kunnen* kennen. Concreter: wie in een contract tussen Nederlandse partijen waarop Nederlands recht van toepassing is de rechtspositie van een consument en/of een oneerlijk beding vermoedt, moet de stand van zaken over de definitie van 'consument' erop naslaan. De definiëring daarvan geschiedt echter (al lang) niet meer op nationaal niveau.¹¹ Wie – ander voorbeeld – als onderdaan van een lidstaat vertrouwt op het woord van zijn staatssecretaris, waarbij (ook) de laatste het recht van Europese origine niet kent of onjuist interpreteert, doet dat voor eigen risico en rekening.¹² Derde voorbeeld: de eis van een tewerkstellingsvergunning, gesteld door de Nederlandse overheid, wordt door het HvJ EU als onjuist aangemerkt: de minister, maar ook de rechtbank en de Raad van State in de reeds gevoerde procedures hadden het geldende recht van Europese origine moeten kennen, omdat dat recht al lang bekend was (art. 56 en 57 VWEU).¹³ In deze voorbeelden is het 'Europees recht' als bron en als onderdeel van het nationale recht (kennelijk) onttrokken aan het directe zicht. Wetgeving, adviezen, beslissingen en contracten kunnen dan onjuist blijken te zijn zodra men bekend raakt met het echte geldende recht.

2.2 Vooronderstellingen van bekendheid

Het HvJ EU vooronderstelt in zijn arresten dat de lidstaatjurist/rechter bekend is met de opzet en inrichting van het recht van Europese origine. De jurist/rechter wordt voorondersteld vertrouwd te zijn met instrumenten als¹⁴ richtlijnen, minimum- en maximumharmonisatie, verordeningen, regels van procedurele aard, besluiten, overeenkomsten, aanwijzingen, conclusies, gedragscodes, resoluties, richtsnoeren of interpretatieve

Het is alsof het hof met iedere uitspraak een of meer steentjes toevoegt aan het reeds gebouwde.

mededelingen, conventies, besluiten, aanbevelingen, adviezen, delegatie van verordeningen en richtlijnen, ongeschreven Europees recht, rechtspraak van het Europees Hof van Justitie, grondrechten, primair Unierecht. Hij is ook bekend met algemeen geldende regels – regels geldend voor ieder rechtsgebied – alsook met de inbedding van die regels en hun plaats in het 'systeem'. Voorbeeld:¹⁵

"Bij gebreke van communautaire regelgeving ter zake is het een aangelegenheid van de interne rechtsorde van elke lidstaat om de regels vast te stellen voor de uitoefening van dit recht, (...), mits die regels niet ongunstiger zijn dan die welke voor soortgelijke vorderingen naar nationaal recht gelden (gelijkwaardigheidsbeginsel) en de uitoefening van de door de communautaire rechtsorde verleende rechten in de praktijk niet onmogelijk of uiterst moeilijk maken (doeltreffendheidsbeginsel)."

Worden deze vooronderstellingen getoetst aan de realiteit van de rechtsbeoefening, dan is het goed mogelijk dat de genoemde instrumenten niet enkel normen bevatten die niet gekend worden, maar dat deze ook een niet vermoede bron van normen kunnen zijn. Nog enkele voorbeelden:¹⁶ weet de jurist dat de genoemde instrumenten altijd en in iedere casus getoetst moeten worden, óók wanneer er 'geen grensoverschrijdend element' in aanwezig is?¹⁷ Kent hij de jurisprudentie van het HvJ EU op de uiteenlopende rechtsgebieden, omdat daarin overwegingen met algemene gelding – die dus 'zomaar' toepasselijk kunnen zijn in *andere* rechtsgebieden – bestaan? Waar zijn die overwegingen te vinden? Weet hij hoeveel richtlijnen op zijn casus van toepassing zijn? Ziet hij daarbij ook richtlijnen die ogenschijnlijk gericht zijn op (een) ander(e) rechtsgebied(en) dan waarop de casus betrekking heeft? Weet hij dat bepalingen van nationaal recht, waaronder implementatiewetgeving, getoetst zouden moeten worden aan de tekst van richtlijnen, aan de ratio van die richtlijnen en aan vragen als: is minimum- of maximumharmonisatie beoogd met de richtlijn; is rechtstreekse werking van de richtlijn beoogd (dus ondanks implementatie); is de richtlijn in overeenstemming met beginselen van primair EU-recht? Voorts, weet hij of een beginsel van Europese origine absolute gelding heeft, of mag een daarmee strijdige nationale regeling onder omstandigheden toch gehandhaafd worden? Wat (waar) zijn de criteria?¹⁸

11 Vgl. recent bijv. M.Y. Schaub, 'Wie is consument?', *Tijdschrift voor Consumentenrecht en Handelspraktijken* 2017/1, p. 30-40.

12 Zie bijv. HvJ EU 20 juni 2013, zaak C-568/11, AB 2014/270, m.nt. J.E. van den Brink en W. den Ouden (*Agroferm A/S/Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri*), waarover Westrik, *a.w.* (2016), par. 5.14.5.

13 HvJ EU 11 september 2014, zaak C-91/13, «JAR» 2014/262, m.nt. E.J.A. Franssen (*Essent Energie Productie BV/Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*), waarover Westrik, *a.w.* (2016), par. 5.13.2.

14 De opsomming – verre van volledig – is deels ontleend aan Van der Burg & Voermans, *a.w.*, hfd. 2. Vgl. ook K. Lenaerts & P. van Nuffel, *Europees recht in hoofdlijnen*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2008, p. 454-483, of J.M. Smits, 'The complexity of Transnational Law. Coherence and fragmentation of Private Law', *Electronic Journal of Comparative Law*, 2010, vol. 14.3, p. 1-14, i.h.b. p. 9.

15 HvJ EG 13 juli 2006, gevoegde zaken C-295/04–C-298/04, Vincenzo Manfredi (zaak C-295/04) tegen Lloyd Adriatico Assicurazioni SpA, Antonio Cannito (zaak C-296/04) tegen Fondiaria Sai SpA, en Nicolò Tricarico (zaak C-297/04), Pasqualina Murgolo (zaak C-298/04) tegen Assitalia SpA.

16 Zie voor een uitgebreidere bespreking aan de hand van jurisprudentie van het HvJ EU Westrik, *a.w.* (2016), hfd. 5.

17 Een wijdverbreid misverstand: 'Europees recht is pas van toepassing wanneer de casus niet louter nationaal is'. Zie hierover bijv. (uit vele andere uitspraken) HvJ EU 17 november 2015, zaak C-115/14 (*RegioPost GmbH & Co. KG/Stadt Landau in der Pfalz*), waarover Westrik, *a.w.* (2016), hfd. 3 en par. 5.12.2 en 5.13.

18 Vgl. HvJ EU 15 januari 2014, zaak C-176/12, «JAR» 2014/55 (*Association de médiation sociale/Union locale des syndicats CGT e.a.*): is een beroep mogelijk in een geschil

Foto: Shutterstock

Weet hij dat het bij 'Europees recht' gaat om geldend recht dat zich vanwege het hogere belang volledig onttrekt aan bestaande proces- en materieelrechtelijke indelingen en rechtsgebieden en deze met zevenmijlslaarzen doorkruist?

In effect gaat het bij dit geldende recht om bronnen en regels die *real time*-onderdeel zijn van het nationale recht van de Europese lidstaten, om bronnen die gekend moeten worden. Daartoe zullen deze bestudeerd, ja dagelijks bijgehouden moeten worden, maar hoe is dat mogelijk wanneer niet bekend is – veelal óók niet aan specialisten – wáár die bronnen zich bevinden of waar deze ineens kunnen opduiken? Hoe moet men de normen van Europese origine dan zien aankomen? Hoe moet men geldend recht toepassen?

2.3 Waar is het geldende recht, komende vanuit een casus?

Een derde aspect van verborgenheid komt tot uiting in de vraagstelling: waar is het geldende recht, *komende vanuit een casus*? Het valt op dat arresten van het HvJ EU zeer helder zijn,

tussen particulieren op een bepaling van het EU-Handvest? Criteria (o.m.): kan uit die bepaling een subjectief recht worden afgeleid; kan de bepaling van nationaal recht die in het geding is, worden uitgelegd in overeenstemming met het Unierecht (een richtlijn)? Over dit arrest I.F. Kieft, 'De doorwerking van bepalingen van het EU-Handvest en richtlijnen. Laveren tussen piketpaaltjes door onbekend terrein, te kennen via internet', www.debrauw.com/wp-content/uploads/NEWS%20-%20PUBLICATIONS/JHG-2016_Kieftz.pdf en voorts R. van der Hulle, 'De voorrang van het Unierecht anno 2016. Van een absolute regel naar een zwaarwegend principe?', *Nederlands tijdschrift voor Europees recht* 2016, p. 284-290.

zowel in structuur als in formulering. De teksten 'van voor naar achter' lezen is een waar genoegen. Het hof schetst, na de (her) formulering van de rechtsvraag of rechtsvragen in het hoofdgeding, eerst het normenkader waarbinnen de vraag beantwoording zal moeten krijgen. Die schets voltrekt zich op een – naar het schijnt – zeer geordende wijze. Overwegingen worden veelal aangevangen met 'Zoals uit eerdere rechtspraak van het hof blijkt' of 'Het hof heeft in eerdere arresten overwogen dat ...'. Tegen dat normenkader wordt vervolgens de rechtsvraag afgezet. Het antwoord erop vloeit dan in de regel 'logisch dwingend' uit het kader voort. Sterker, wie het kader goed leest, ziet het antwoord op de rechtsvraag al aankomen.

De systematiek die uit deze benadering spreekt is tweeeërle: enerzijds is er de volgorde 'hoofdgeding, rechtsvraag, normenkader, toetsing en beantwoording', anderzijds bestaat kennelijk een zekere systematiek in de *case law* van het hof. De verwijzingen namelijk naar 'Zoals het hof eerder heeft beslist' ademen een streven naar een systeem of een systeem in aanbouw. Het is alsof het hof met iedere uitspraak een of meer steentjes toevoegt aan het reeds gebouwde.

Tegen deze achtergrond rijst de vraag of het systeem dat kennelijk al bestaat, kenbaar is voor de rechtzoekende jurist/rechter. Immers, de arresten omgekeerd, dus 'van beneden naar boven' lezende wordt het normenkader bekend verondersteld en past het hof enkel bekend geldend recht toe. De indruk ontstaat dan dat de justitiabelen (juristen en rechters) die een antwoord aan het hof vragen, dat antwoord zelf

hadden kunnen vinden wanneer zij het geldende recht van Europese origine (tijdig) zouden hebben gekend. De vraag is echter: hoe? En voor toekomstige gevallen: hoe kan een jurist die het geldende recht zoekt in enig geval, weten naar welke kennelijk vaste rechtspraak het hof gaat verwijzen, of naar welke algemene overweging(en) uit kennelijk bekend veronderstelde, eerdere arresten? Kan een jurist zien aankomen dat het hof het rechtssysteem van de lidstaat – ongevraagd – tegen het licht van de met de EU nagestreefde doelen gaat houden en te licht gaat bevinden?¹⁹ Men leze de arresten eens ‘van achter naar voren’. Het aantal vragen omtrent waar het geldende recht zich bevindt, zal blijven toenemen. Eén voorbeeld, ontleend aan HvJ EU 10 september 2014:²⁰

“70. Met zijn vierde vraag wenst de verwijzende rechter in wezen te vernemen of artikel 4 van richtlijn 93/13 aldus moet worden uitgelegd dat het zich verzet tegen een beding in een overeenkomst tussen een verkoper en een consument, ook al wordt in dat beding een wettelijke bepaling overgenomen.

71. In dat verband moet om te beginnen in herinnering worden geroepen dat de omstandigheid dat een nationale rechter bij de formulering van de prejudiciële vraag formeel heeft verwezen naar zekere bepalingen van het recht van de Unie er niet aan in de weg staat dat het Hof deze rechter alle uitleggingsgegevens verschaft die nuttig kunnen zijn voor de beslechting van de bij hem aanhangige zaak, ongeacht of deze in zijn vragen worden genoemd. Het staat in dit verband aan het Hof om uit alle door de nationale rechter verschaft gegevens, met name uit de motivering van de verwijzingsbeslissing, de aspecten van Unierecht te putten die, gelet op het voorwerp van het geschil, uitlegging behoeven [vet RW] (arrest *Vicoplus e.a.*, C-307/09-C-309/09, EU:C:2011:64, punt 22 en aldaar aangehaalde rechtspraak).”

Men leze het gecursiveerde deel nauwkeurig: kennelijk bestaat er geldend recht, maar hoe had de verwijzende rechter dat moeten vinden of beter, kunnen kennen? Hoe hadden de procederende advocaten in de voorliggende casus het kunnen kennen? Is te voorspellen met welke uitleggingsgegevens het hof rekening gaat houden, of welke ‘aspecten van Unierecht die uitlegging behoeven’ kennelijk onder ogen moeten worden gezien? Het antwoord is ontkennend, het verborgene van het (privaat)recht een gegeven.

Kennelijk bestaat er geldend recht, maar hoe had de verwijzende rechter dat moeten vinden of beter, kunnen kennen?

3. Implicaties voor de rechterlijke werkzaamheid

Voor rechters en (andere) praktiserende juristen bevat het recht van Europese origine een kenprobleem. Hoe immers – voor de toepassing van geldend recht in enige casus – op de hoogte te raken van een norm of regel waarvan het bestaan niet gekend kán worden? Dit kenprobleem benoemen en onder ogen zien is nu, vooralsnog, *condicio sine qua non* voor welke mogelijke oplossingsrichting dan ook. Het probleem onder ogen zien brengt mee dat zal (moeten) worden ingezien dat het missen van bestaand, geldend recht dat bovendien van een hogere orde is, geen optie is. Dit geldt zowel in de toepassing van ‘het recht’ in de dagelijkse rechtspraktijk op nationaal niveau als voor bijzondere uitwerkingen, zoals het leerstuk van de ambtshalve toepassing. Indien toepassing van de hoogst geldende norm het leidende principe is – en dat is het, zeker in de gelding van het recht van Europese origine²¹ – gaat het niet aan of is het zelfs onacceptabel dat een rechter niet eens kán weten dát er recht is dat hij (mogelijk) ambtshalve moet toepassen. Dit kunnen weten gaat ook vooraf aan de vraag welke regels van Europese origine voor ambtshalve toepassing in aanmerking komen.²² Het mogelijk ‘gezamenlijk missen’ van het geldende recht in het verschijnsel ‘nationale Europeesrechtelijke precedenten’, zoals in de inleiding beschreven, is al helemaal geen optie. De oplossingsrichting voor het kenprobleem kan dan ook enkel bestaan in het belichten van de noordwand. Het feit dat bronnen van geldend recht van een hogere orde momenteel verborgen zijn, dient eerst integraal – in wetenschap en rechtspraktijk – onder ogen te worden gezien. Eerst dan kan verder worden gedacht. De juridische wereld zal het geldende recht van een hogere orde eerst in beeld moeten brengen.²³

19 HvJ EU 3 oktober 2013, zaak C-32/12, ECLI:EU:C:2013:637 (*Soledad Duarte Hueros/Autociba SA en Automóviles Citroën España SA*). Het HvJ EU oordeelt dat de Spaanse regeling omtrent het niet in een later stadium kunnen instellen van een vordering niet strookt met het doel van de Richtlijn 1999/44/EG; de vordering kan alsnog door de Spaanse rechter ambtshalve worden toegewezen (zie r.o. 42). Zie over dit arrest A.S. Hartkamp, ‘Ambtshalve toepassing van Europees consumentenrecht. Een nieuw hoofdstuk: de richtlijn consumentenkoop’, AA 2015, p. 222-226. Zie voorts uitgebreid Westrik, a.w. (2016), par. 5.15.

20 HvJ EU 10 september 2014, zaak C-34/13, RCR 2014/80 (*Monika Kušionová/SMART Capital a.s.*), waarover Westrik, a.w. (2016), par. 5.5, 5.10, 5.13.1 onder I (p. 78).

21 Zie bijv. R. Barents, *De communautaire rechtsorde. Over de autonomie van het gemeenschapsrecht* (Europese monografieën nr. 65), Deventer: Kluwer 2000 en Barents, a.w. (2013).

22 Vgl. over dit fundamentele primaat van normen van Europese origine A.S. Hartkamp, *Ambtshalve aanvulling van rechtsgronden naar Europees recht en naar Nederlands recht* (oratie Nijmegen), Deventer: Kluwer 2007, i.h.b. nr. 10 e.v. en L.A.D. Keus, *Europees privaatrecht* (Monografieën BW A30), Deventer: Kluwer 2010, p. 69-70.

23 Zie uitgebreid hierover Westrik, a.w. (2017), par. 5.